

DOLORS BRAMON I ROSA LLUCH

**UNA ALGARADA ANDALUSINA A LA COSTA BRAVA,
L'ANY 935**

ABSTRACT

Some years ago we studied the toponyms that appear in the chronicle of the historian from Cordova Ibn Hayyân. He describes a Muslim attack to the Christian shores in the summer of 935. The caliphal fleet punished the village of Salses and then continued towards the south to Empúries and several places in the Baix Empordà and Barcelona's surroundings. At one point on the coast so far undetermined, the attackers were divided and lighter ships followed the Ter River and devastated the plain of Girona. Thanks to a Christian document of 1063, we identify the toponym that appears as «Qâlat Mar-wân», and we also demonstrate that corresponds to the future town of Palamós. This identification allows advancing the first mention of this population and to correct with new items the etymology proposed by Coromines and others.

La crònica escrita en àrab pel prestigiós autor cordovès Ibn Hayyân¹ parla d'un atac que va efectuar l'estiu de l'any 935 una flota califal contra costes cristianes. La notícia és única i, malauradament, els topònims que s'hi esmenten han sofert una gran deturpació. Els primers estudiosos que se'n varen ocupar localitzaren aquest

1. Ibn HAYYÂN, *al-Muqtabis V*, ed. Pedro CHALMETA, Federico CORRIENTE y Muhammad SUBH, Instituto Hispano Árabe de Cultura, Madrid 1979, pp. 248-249.

atac a Marsella, Niça i a altres indrets del golf de Lleó.² Pere Balañà avançà en aquesta investigació i situà l'algarada en territori català.³

Nosaltres vam proposar una nova identificació dels llocs atacats i vam poder fixar correctament alguns dels topònims esmentats en les terres gironines,⁴ però encara en va quedar un per identificar, cosa que ara ens proposem de fer. Primer, però, reproduïrem la traducció de la notícia de l'atac:

L'estol atacà els territoris dels francs (*al-Faranjah*), que Déu els destrueixi! ... Estava compost per quaranta naus: vint d'incendiàries, que duïen nafta i enginys bèl·lics marítims, i vint que transportaven els combatents. S'hi havien embarcat mil soldats i dos mil tripulants. Van sortir d'Almeria ... i el seu comandant es dirigí primerament a l'illa islàmica de Mallorca, on va romandre per tal de completar la seva inspecció.

Després, el dimecres 1 de juliol, salpà de l'últim port de l'illa. Va arribar a Salses (·.Ł),⁵ en territori dels francs, dilluns 5 de juliol, i s'apropà a un lloc fortificat cap el qual la gent s'havia apressat per a refugiar-s'hi i els van assetjar. Els defensors sortiren de la fortalesa per a combatre'l i els musulmans s'enfrontaren amb ells. Lluitaren aferrissadament des de la matinada fins a l'hora de l'oració de la tarda. Això s'esdevenia dimarts 6 de juliol. Aleshores els francs foren vençuts i Déu oferí llurs esquesnes: tres-cents dels seus homes foren morts.

2. Pedro CHALMETA, «La Méditerranée Occidentale et al-Andalus de 934 à 941: les donnés d'Ibn Hayyân», *Revista degli Studi Orientali*, Roma 1976, vol. L, pp. 337-351, i ID., «El estado cordobés y el Mediterráneo septentrional durante la primera mitad del siglo X. Los datos de Ibn Hayyân», *Actas del III Congreso Internacional sobre Culturas del Mediterráneo Occidental*, Barcelona, 1978, pp. 151-159. Més endavant, també seguí les seves propostes d'identificació Jorge LIROLA DELGADO, *El poder naval de al-Andalus en la época del califato omeya*, Universidad de Granada, Granada, 1993, pp. 238-239.

3. Pere BALANÀ, «¿Topònims catalans transcrits a l'àrab per Ibn Hayyân?», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes. IV Miscel·lània Pere Bohigas*, Barcelona 1982, vol. II, pp. 23-49.

4. Dolores BRAMON y Rosa LLUCH BRAMON, «De nuevo sobre unos topónimos catalanes escritos por Ibn Hayyân (Verano del 935)», *Anaquel de Estudios Árabes* (Madrid), IX (1998), pp. 19-28 i ID., «Acerca de la navegación medieval por el curso bajo y medio del Ter y un texto de Ibn Hayyân», *Anaquel de Estudios Árabes* (Madrid), XI (2000), pp. 167-169 (reproduïts a *Mots remots. Setze estudis d'història i de toponímia catalana*, CCG Edicions, Girona 2002, pp. 59-70 i 71-74, respectivament).

5. Chalmeta indica que podria llegir-se *Banš*, que tradueix per *Vence*, bo i suggerint que podria indicar genèricament la Provença; Balañà l'identifica amb Pals (Baix Empordà). Pels dies de navegació indicats des de Mallorca, i per la lògica estratègia d'atac –de territori andalusí cap a un lloc determinat per anar baixant, després, costa avall–, creiem que ha de correspondre a un atac al nord d'Empúries (vegeu la identificació del topònim següent) i que molt probablement es tracti d'un «palus», amb significat d'aiguamoll (vegeu Joan COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, 9 vols., Curial-La Caixa, Barcelona 1989-1999, s.v. «Pals») que podria al·ludir als existents a l'entorn de l'estany de Salses. Sobre el seu castell Vell, que té els orígens en època romana i que fou utilitzat durant tota l'edat mitjana, vegeu Pere PONSICH, *La Catalunya romànica*, Fundació Enciclopèdia Catalana, 28 vols., Barcelona 1994-1999, xiv, pp. 337-338.

L'estol es presentà a la ciutat d'Empúries (*'nyš*),⁶ [centre de] les seves drassanes i refugi de llurs naus. Els musulmans van encerclar-la per terra i per mar, cremaren les naus [fondèjades] en el seu port i els raval del seu entorn, i mataren tothom que hi trobaren. La matança que fou feta entre ells depassà els quatre-cents homes. Quan s'assabentaren de l'atac d'aquest estol, es reuniren els habitants dels voltants d'aquesta ciutat, la gent de les fortaleses que eren a prop i d'altres, i començaren la seva defensa des de l'interior.

Llavors el comandant d'aquestes naus en trià quinze de lleugeres i reforçades i les envià de nit cap a [l mas] Maçanet (*Massanît*) (Baix Empordà)⁷ i la seva contrada, perquè s'avancessin a la notícia de llur atac i se cità allà amb elles. Les naus van salpar cap allà dimecres 8 de juliol i ell les va seguir amb la resta de l'estol la nit del dimarts següent.

Les naus que s'havien avançat van saquejar molts masos i vastes regions, entre elles la Costa Roja (Gironès) (*al-Balât al-Ahmar*),⁸ Mont-ras (*al-Jabal al-Ajrad*)⁹ (Baix Empordà), i

6. Chalmeta ho tradueix per Niça. La identificació amb Empúries (que nosaltres també admetem) és deguda a BALAÑA, «¿Topònims catalans?», art. cit. i ens sembla convincent pel fet que figura com a centre de drassanes i bon port.

7. Chalmeta indica que podria tractar-se d'una mala lectura de *Massilia*, actual Marsella. BALAÑA, ¿Topònims catalans?, art. cit. (bo i recollint una suggerència de Vernet) llegí Maçanet i l'identificà amb un dels dos coneguts: Maçanet de la Selva. A continuació escriu (p. 36 i n. 68) que «l'almirall musulmà envià una avantguarda cap al sud, a la desembocadura del riu Tordera per on podia arribar la host del comte de Barcelona en ajut de les poblacions atacades, ubicades dins dels seus dominis». Aquesta identificació força els combatents a desplaçar-se per terra un bon tros, havent deixat els vaixells a la desembocadura del Tordera (o en el riu). Per contra, l'amabilitat de Mònica Bosch ens va fer conèixer l'existència d'un antic mas Maçanet, documentat almenys des de principis del segle XVI, situat al sud de Torroella de Montgrí i en el camí cap a Pals. Pensem que s'avé millor a l'estratègia de l'atac. Més endavant, també ens comunicà amablement que un altre document mostrava que un canal de reg, construït l'any 1806 i que passava per la seva quintana, desaguava en el Ter.

8. En àrab vol dir 'costa o calçada vermella'. Chalmeta transcriu el topònim sense proposar-ne identificació. Balaña el tradueix per Cap Roig (al sud de Calella de Palafrugell) i afegeix que «la crònica deu fer referència a la ruta litoral que uneix l'Escala, Torroella de Montgrí, Pals, Palafrugell, Palamós, Sant Feliu de Guíxols i Maçanet. En aquest indret desembocava, aleshores, el tram de la Via Augusta que comunicava Girona i Barcelona passant pel Maresme». Però sorprèn que els diversos topònims que corresponen a llocs habitats en aquesta ruta siguin obviats en la crònica àrab en favor de l'única menció del nom d'un cap (i, precisament, d'un que encara avui resta sense urbanitzar!). El terme *balât* solia aplicar-se a les antigues calçades romanes i aquí hauria de designar un lloc de la Via Augusta. Caldria cercar-lo, doncs, en un punt de fàcil accés des del mar, per la qual cosa pensem que deu tractar-se de l'anomenat coll de Costa Roja (que no figura a l'*Atlas 1:50.000*, però sí a la *Gran Enciclopèdia Catalana* i encara és viu entre els que hi passem) al municipi de Sant Julià de Ramis, molt a prop del curs del Ter i per on anava la Via Augusta i hi passa encara la Carretera Nacional II. És a dir, que les quinze naus lleugeres enfilaren des de la costa Ter amunt fins al Congost, on desembarcaren els combatents i saquejaren els masos de Costa Roja i del pla de Campdorà, prop de l'actual Sarrià de Ter. Consta un atac similar l'any 1178, quan uns pirates mallorquins destruïren la canònica d'Ullà (vegeu Jaime VILLANUEVA, *Viaje literario a las iglesias de España*, 22 vols., Madrid i Valencia 1803-1852, xv, p. 215).

9. En àrab vol dir 'muntanya pelada o sense vegetació'. És a dir, les naus de l'avantguarda navegaren Ter avall per unir-se a la resta de l'estol i saquejaren els masos del voltant de Palafrugell i de Mont-

d'altres. Déu els concedí molts captius i un botí valuós. L'estol marxà des del lloc on estava ancorat, la cala? (*Qâlat Marwân*),¹⁰ amb vent favorable, i fondejà en el port conegut pel cap Aspre (*al-taraf al-Abrâs*) (Baix Empordà).¹¹ Aquí li va sortir a l'encontre el franc bàrbar conegut amb el nom de Paulo (*B.wluh*),¹² qui tenia un gran renom entre els cristians. S'inicià una batalla entre ells; Déu féu fugir els bàrbars i foren morts Paulo (*B.wluh*) i el seu germà, entre molts dels seus.

Després l'estol enfilà cap a Barcelona, que Déu l'esmicolí! A prop d'ella li sortí al pas un bàrbar al qual anomenaven? (*Balit*)¹³ amb el seu seguici. Els musulmans es dirigiren contra ell i el van combatre: foren morts? (*Balit*) i la major part dels seus companys. L'estol s'instal·là davant la ciutat de Barcelona i atacà dimecres 15 de juliol. Els barcelonins es refugiaren dins la ciutat, tancaren les seves portes per a protegir-se i lluitaren de dalt estant de les mu-

ras. Chalmeta tradueix per Montpeller, bo i dubtant del seu ètim *Mons puellarum*. La identificació de Mont-ras és deguda a Balañà.

10. És clar que, tal com diu Balañà, el terme *qâla* és una arabització del català «cala», però aquest autor la identifica amb la cala Morisca (la Selva), que en realitat és de poc calat i voltada de roques, cosa que dificultaria l'ancoratge i espera de les naus grans que esmenta el text. Cal advertir que una cala «de Maruano» és citada sense localitzar en un document de l'any 1123 (vegeu *Onomasticon*, s.v. «cala»).

11. Chalmeta tradueix per «Pointe Rugueuse» i «Punta Aspera», respectivament. Balañà l'identifica amb un Cap Aspre, al terme de Callella de Mar (Maresme). Cal notar, però, que un document del 889 que confirma les possessions del monestir de Sant Pau de Fontclara (Baix Empordà) parla dels «castellarum montis Aspero» (vegeu Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 2 vols., IEC, Barcelona 1926-1950 i 1952, II, pp. 113-115, i, sobre aquest monestir, Joan BADIA i HOMs, M^a. L. RAMOS i MARTÍNEZ i J. VIVANCOS i PÉREZ, *Catalunya Romànica*, VIII, 233-238) i que, en la venda del *castrum de Monte Aspero* feta per Bernardus Gaufredi als comtes de Barcelona l'any 1065, s'especifica que «quod alio nomine vocatur Pals» (*Liber Feudorum Maior*, Barcelona 1945, vol. I, 410); és a dir, que queda clarament situat al Baix Empordà (vegeu Rafael DALMAU, ed., *Els castells catalans*, 6 vols., Barcelona 1979, 21990, II, 703-711). Val la pena d'afegir que Eva Sans ha demostrat que antigament l'aigua arribava a escassos metres de la vila de Pals i que els seus actuals arrossars constituïen un golf on podia accedir-s'hi amb una embarcació (cf. http://www.histocat.cat/pdf/el_punt_150908.pdf).

12. La lectura d'un *Paulo* o *Paulus* és de Chalmeta. Balañà, que situa, com hem vist, aquest atac al Maresme, el creu un monjo o abat del monestir benedictí de Sant Pol de Mar (documentat ja des del 855), però la veritat és que no consta la seva condició monàstica en el text. Si seguim el raonament de Balañà, podria tractar-se d'algun monjo del monestir de Fontclara, però la veritat és que no tenim més elements per a conèixer la personalitat de qui se'ls enfrontà.

13. Chalmeta llegeix Bellido, sense identificar, i afegeix que hi havia un *castrum Bellido/Bellid* documentat a l'època prop de Montserrat. Es tracta del propietari de Castellbell (Bages), documentat l'any 924 (vegeu *Castells Catalans*, v, pp. 599-609 i F. JUNYENT i MAYDEU i A. MAZCUÑAN i BOIX, *Catalunya Romànica*, XI, pp. 179-180). Balañà aporta altres citacions de possibles *Bellit-s* i admet també la possibilitat d'una lectura errònia per *Banít* / Benet, però aquest antropònim no era utilitzat encara a Catalunya (vegeu Jordi BOLÒS i MASCLANS i Josep MORÁN i OCERINJÀUREGUI, *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, IEC, Barcelona 1994). Malauradament, no podem avançar més cap a la seva identificació.

ralles des de bon matí fins a la posta de sol d'aquell dia. Dijous, 16 de juliol, l'estol els deixà i enfilà cap el riu Llobregat. L'exèrcit franc els perseguia des de la costa. Els musulmans els atacaren quan entraren a camp obert i es barrejaren. Començà una batalla campal. Els francs foren derrotats i els musulmans es desplegaren per la comarca. L'estol, indemne i enriquit, emprengué el retorn fins atènyer Tortosa, l'extrema del territori islàmic.

Com acabem de veure, la nostra proposta d'identificació toponímica incloïa la novetat de la pujada Ter amunt per arribar fins ben a prop de la població de Girona. De fet, això no sembla massa agosarat perquè la navegació per alguns dels braços del Ter era totalment factible a l'època, tal com mostra el *Cronicón de Santa Maria de Ullà*, segons còpia del pare Villanueva, que narra el saqueig de la canònica agustiniana d'aquesta població fet per unes naus andalusines procedents també de Mallorca, l'any 1178. ¿Era, però, massa atrevit, suposar aquesta penetració fluvial fins tant endins, és a dir fins a la Costa Roja? Val a dir que els col·legues arabistes, historiadors i geògrafs (Chalmenta i Balañà, entre altres) van considerar encertada aquesta hipòtesi i que, a més, vam disposar d'un nou element que contribuïa a reforçar-la.

Efectivament, els resultats de les excavacions arqueològiques fetes l'any 1998 per Josep Ma Nolla i el seu equip han localitzat recentment en el Camp del Congost un conjunt de sitges d'època romana baix republicana on s'emmagatzemaven els cereals que després, Ter avall, anirien cap al port d'Empúries, i d'allà, cap a Roma.¹⁴ Segons aquests investigadors, les sitges en qüestió, situades a la vora del riu però en un lloc enlairat 50 metres per tal de preservar-ne el contingut, han de relacionar-se amb l'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis. Més endavant, aquesta fortalesa es mantingué activa amb els visigots i també en època andalusina fins a l'ocupació de Girona pels francs. Resulta evident l'important paper que va tenir aquest castell en la vigilància de la Via Augusta i ara, amb aquesta notícia, podem afegir-hi també el seu paper en el control de la via fluvial que la troballa de les sitges i els atacs andalusins ens han permès d'establir.

Però, tal com dèiem, restava per identificar el lloc on vint-i-cinc naus van atracar per tal d'esperar les quinze més lleugeres, que havien navegat Ter endins. Es tracta del topònim que figura com a *Qâlat Marwân* en el text que estem tractant. Gràcies també a la col·laboració d'altres investigadors, ara n'hem pogut treure el desllorigador: efectivament, Gabriel Martín, estudiós de la vila de Palamós, va tenir l'amabilitat de fer-nos arribar la hipòtesi de Pere Trijueque, segons la qual aquesta cala de Marwân, denominació que ja hem advertit que era un nom de persona,

14. J. BURCH, J.Mª NOLLA, L. PALAHÍ, J. SAGRERA, M. SUREDA, D. VIVÓ, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Ajuntament de Sant Julià, Diputació de Girona, Universitat de Girona, Girona 2001.

podia correspondre a l'arabització d'un Maruano, Maur o Maurs i que hi havia notícia de l'existència d'un castell Mors, Mauro o Maurus en un manuscrit del 1063, del fons de Sant Pere de Galligants, exhumat per Elvis Mallorquí.¹⁵ Aquest investigador estudià el pergami en qüestió tot presentant tres hipòtesis sobre la possible ubicació de l'esmentat castell. La primera fa referència a l'antic poblat ibèric de la platja actualment anomenada de Castell, però que resulta massa oberta i exposada al constant onatge com per constituir un refugi adient per a les ja esmentades vint-i-cinc naus andalusines que esperaven les altres quinze considerades lleugeres.¹⁶ D'entrada, doncs, sembla difícil que aquesta platja pogués donar recés a la resta de la flota cordovesa. Com a segona proposta, Mallorquí indica que podria referir-se al castell de Vila-romà, situat a 2 km de la costa, que a principis del segle XII es coneixia amb el nom de *castellum de Pulchro-loco* i que correspon a l'actual castell de Bell-lloc. Tampoc és versemblant que aquest indret, que no és a la vora del mar, servís de refugi, tal com escriu clarament el text. La tercera hipòtesi de Mallorquí, que diu que «el Castellum Maur podria estar situat al mateix lloc a partir del qual es va formar l'actual vila de Palamós», ens sembla que és l'encertada, malgrat els dubtes exposats per aquest autor i la seva conclusió final que es decanta per identificar el Castell Maur amb el paratge de Castell.

De fet, els dubtes de Mallorquí es fonamenten en l'etimologia proposada per Coromines,¹⁷ segons la qual el nom de Palamós derivaria de *Palus Humoris*, és a dir, de l'existència d'aigües estancades en el seu entorn.¹⁸ Al nostre entendre, l'etimologia que proposa Coromines no és satisfactòria, de manera que creiem que l'actual topònim Palamós és el resultat de l'antiga denominació *Castellum Mors, Maurus* o *Maurore*, de què parla el document de 1063 i que, més endavant, rebria també el nom de *Palatio* [*Mors, Maurus* o *Maurore*], tal com succeí en més d'un centenar de topònims catalans que actualment contenen el terme Palau, Palol, etc. Des del punt de vista estratègic, és a dir, de l'algarada que aquí estem analitzant, és fàcilment

15. Elvis MALLORQUÍ, «El castell de Sant Esteve de Mar i el litoral palamosí al segle XI», *Estudis del Baix Empordà* (Sant Feliu de Guíxols), vol. 27 (2008), pp. 25-66.

16. Devem i agraïm totes aquestes indicacions a Gabriel Martín Roig. Encara que no hem tingut contacte directe, ens consta també la col·laboració i ajut de Pere Trijueque.

17. Cf. Joan COROMINES I VIGNEAUX, *Onomasticon Cataloniae*, 9 vols., Curial-La Caixa, Barcelona 1989-1999, q.v. Coromines diu partir d'una idea exposada per Joaquim Botet i Sisó (*Geografia General de Catalunya*, vol. II: *Girona*, Barcelona: Albert Martín 1913-1918, p. 97) que relaciona la terminació en *-mors* (contracció de *mortes*, amb significats d'aigües estancades) amb altres topònims, com el riu Matamors (Pla de l'Estany) o la població de Riumors (Alt Empordà), on abunden els aiguamolls. En el cas de Palamós, el nom seria conseqüència de la desembocadura d'un torrent amb molt poc desnivell respecte a la platja.

18. Val a dir que altres historiadors han escrit, al nostre entendre erròniament, que el nom de *Palamós* derivaria d'un «Palau de Moros», cosa que no té cap sentit.

compreensible que un port natural deshabitat fos el lloc triat per les naus que esperaven el retorn de les que havien pujat Ter amunt.

Consta que a l'interior de l'actual vila de Palamós, al sud de l'actual badia o platja gran, hi havia un lloc arcerat i protegit per una escullera natural de roques, que ja va ser utilitzat com a port en època romana, tal com mostren les restes ceràmiques que s'hi han trobat. Avui s'anomena la Planassa.¹⁹ Més endavant, s'hi erigí un castell a escassos metres de l'aigua, que primer prendria el nom de Maruano, Maur o Maurs i que correspondria a la cala Marwân, citada pel cronista andalusí. Una vegada aquest paratge passà a mans de la Corona Catalanoaragonesa (per compra del rei Pere el Gran el 18 de juny del 1277),²⁰ s'hi edificà el Palau Reial de Palamós, del qual no en queden restes perquè fou enrunat pels turcs de Barba-rossa, l'any 1543.²¹

Finalment, aquesta identificació ens permet avançar la primera citació de la futura vila palamosina o Palau Maurus > Palau Mors > Palamors, fundada l'any 1277, i que és citada sota aquesta darrera forma en documentació anterior al segle xv i corregir amb nous elements l'etimologia proposada pel mestre Coromines.

19. La Planassa actualment és coberta i ocupada per un pàrquing que encara conserva els murs de l'antic port.

20. Cf. *Els castells catalans*, Rafael Dalmau, ed., Barcelona 1969, vol. II, pp. 690-696.

21. Vegeu Pere TRIJUEQUE, «Emplaçament del Palau Reial de Palamós», *Estudis del Baix Empordà*, 10 (1991), pp. 77-93.

